

URBANIZAREA ÎN BANATUL ISTORIC LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA

Ioan Munteanu

Fenomenul urbanizării este strâns legat de condițiile fizico-geografice și de evoluția generală a societății spre formele de organizare modernă. Orașele din Banatul istoric la începutul secolului al XX-lea au la temelia lor așezările mai vechi, medievale, centrele politico – militare și religioase sau simple târguri aflate la încrucișări de drumuri comerciale, în poziții avantajoase sub raport economic. Dezvoltarea lor s-a produs treptat, în contextul unei permanente confruntări între puterea centrală și nobilimea locală, posesoare de întinse domenii feudale. Evoluția acestor așezări spre statutul de oraș s-a făcut lent, la intervale de multe decenii de la prima lor atestare documentară. Timișoara este atestată documentar în anul 1266¹, dar numai în 1342 primește statutul de *civitas*. Lugojul este menționat prima dată în registrul de dijme papale din anul 1333 și devine *civitas*² în 1371, iar în 1542 este menționat ca “oraș al reginei” (*civitas nostrae reginae Lugos*)³. Puterea regală, interesată de creșterea veniturilor statului prin comerț și sporirea producției de mărfuri, a căutat să încurajeze progresul centrelor urbane prin acordarea de privilegii și a statutului de “orașe libere regești”⁴.

Viata urbană din Banatul istoric⁵ își urmează cursul și în timpul stăpânirii otomane⁶. O relatare interesantă despre unele așezări din Pașalâcul Timișoarei la mijlocul secolului al XVII-lea ne-a lăsat călătorul turc Evliya Celebi: Cetatea Timișoarei, cu ziduri care puteau fi înconjurate la pas în timp de o oră, era apărat de 200 tunuri și 10.000 ostași. În interiorul fortificațiilor se află orașul, care concentra 1500 case cu etaj și fără etaj, zece lăcașuri de cult, 400 dughene, un bazar luxos, șapte școli, trei hanuri, patru băi frumoase; străzile erau pavate cu scânduri. Orașul era străbătut de râul Bega, a cărei apă era filtrată și utilizată de populație, întrucât nu existau cișmele. În exteriorul cetății se aflau mahalalele compuse din 1200 case, înconjurate de curți și grădini. Lipova era un oraș bogat și frumos, alcătuit din case spațioase, cu etaj și fără etaj: avea 7 școli, 200 prăvălii, străzile fiind podite cu scânduri fixate de grinzi⁷.

Stăpânirea habsburgică instaurată în Banat din anii 1716 – 1718, aduce o

serie de modificări importante în evoluția procesului de urbanizare, sub raport cantitativ și calitativ. A sporit numărul localităților cu statut de oraș (Tabelul 1)⁸:

Localități urbane

Anul	1787	1793	1804	1839
Număr	21	23	30	59

Majoritatea acestor localități considerate orașe au primit dreptul de a organiza târguri anuale și săptămânale: au beneficiat de alte facilități economice, dar nu au depășit nivelul de târguri, de așezări rurale mai dezvoltate. Populația lor se ocupa în primul rând cu agricultura. Conscripția din anul 1804 consemnează în cele 30 de localități cu statut urban doar 2283 bărbați (0,9 % din populația masculină) care nu erau ocupați în agricultură⁹. Cu câteva excepții, aceste așezări nominalizate ca orașe își datorau statutul unor funcții administrative, militare, bisericești, pe care le aveau. Procesul de separare a orașului de funcția agricolă a fost limitat până la mijlocul secolului al XIX-lea. Doar câteva centre au înregistrat o evoluție urbană în sens modern.

După reîncorporarea Banatului istoric în administrația Ungariei (decembrie 1860), cea mai mare parte a localităților considerate orașe în anul 1839 revin la statutul de comune rurale. Își păstrează funcția de oraș doar opt centre importante: Timișoara, Lugoj, Caransebeș, Vârșeț, Becicherecul Mare, Kikinda Mare, Pancevo, Biserica Albă¹⁰. Dezvoltarea lor până la primul război mondial a fost însemnată, atât sub raport demografic, cât și economic, cultural și urbanistic.

A contribuit substanțial la acest progres important poziția lor geografică în spațiul bănățean. Orientarea evidentă a politicii externe habsburgice spre zona balcanică în cursul secolului al XIX-lea¹¹, alături de abundența resurselor de materii prime, tradiția și experiența existentă în valorificarea acestora au sporit rolul geo-politic al Banatului, și implicit, a stimulat interesul pentru dezvoltarea sa economică, socială și spirituală. Construirea întinsei rețele de căi ferate în Banat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea¹², modernizarea drumurilor și încheierea lucrărilor la canalul navigabil pe Dunăre în sectorul Porților de Fier, au sporit importanța acestei provincii în comerțul Austro-Ungariei cu Orientul. Orașele menționate alcătuiau puncte nodale în culoarele de transport care direcționau mărfurile din Monarhie spre România și calea navigabilă a Dunării de Jos. Banatul este străbătut de trei axe principale de circulație modernă, cu mai multe ramificații, pe căi ferate și șosele în direcția Nord – Sud : a) Szeged – Kikinda Mare – Becicherecul Mare – Pancevo – Tisa – Dunăre ; b) Timișoara – Vârșeț – Biserica Albă – Baziaș – Dunăre; c) Timișoara – Lugoj – Caransebeș – Orșova – Dunăre¹³. Orașele bănățene ajung în preajma primului război mondial însemnate centre economice care concentră întreprinderi industriale, instituții bancare, instituții de cultură, mijloace de transport. Recensământul din anul

1910¹⁴ înregistrează 3384 întreprinderi și ateliere cu caracter industrial în Timișoara (cu 606 mai multe decât în anul 1900); 1332 în Lugoj, 1334 în Vârșeț, 994 în Pancevo, 751 în Biserica Albă, 435 în Caransebeș. O parte din aceste unități industriale erau întreprinderi mijlocii (10-20 lucrători), și mari (peste 20 lucrători): 135 în Timișoara, 35 în Lugoj, 23 în Vârșeț, 23 în Pancevo, 12 în Caransebeș, 7 în Biserica Albă¹⁵.

Evoluția economică ascendentă a centrelor urbane din Banatul istoric, evidențiată încă de la mijlocul secolului al XIX-lea, s-a concentrat și în atragerea unui număr mereu în creștere de locuitori din zonele învecinate, sau mai îndepărtate. Orașele devin puternice nuclee de polarizare a forței de muncă în primul rând, ceea ce explică și dinamica lor demografică. Recensămintele efectuate de autoritățile maghiare la intervale de 10 ani, indică următoarea mișcare a populației urbane (Tabelul 2)¹⁶:

Dinamica populației urbane

Orașul	Anul					Creșterea 1869-1910	
	1869	1880	1890	1900	1910	Nr.	%
Timișoara	36844	37815	44849	55812	72555	35711	96,92
Lugoj	11654	11287	12489	15457	19818	8164	70,05
Caransebeș	3512	4764	5464	6116	7999	4487	127,76
Vârșeț	21095	22329	21859	24770	27370	6275	29,74
Becicherecul Mare	19666	19592	21934	22864	26006	6340	32,24
Kikinda Mare	18834	19845	22768	24419	26795	7961	42,27
Pancevo	16888	17127	17948	18152	20808	3920	23,21
Biserica Albă	8284	9845	9041	9695	10181	1897	22,90
Total urban	136777	142604	156352	177285	211532	74755	54,65

Datele statistice consemnate la recensăminte ne atesta o creștere demografică importantă în centrele urbane, creștere mai accentuată după anul 1890, consecință a progreselor rapide înregistrate în plan economic, cultural și edilitar. Din sporul de 74.755 persoane înregistrat în cele patru decenii, 74% (55.180 persoane) se produce după anul 1890. Există și un decalaj evident și în ritmul de creștere între anii 1890 – 1910. În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea populația urbană bărbătească a sporit cu 20.933 persoane, iar în primul deceniu al secolului următor a crescut cu 34.247 persoane. A fost consecința influenței majore exercitate de factorii economici, administrativi, culturali, edilitari, asupra dinamicii demografice urbane. Dacă în anul 1869 populația celor opt orașe reprezenta 10,2 % din numărul total al locuitorilor Banatului istoric, în 1890 reprezintă 10,9 %, iar în anul 1910 ajunge la 13,4%¹⁷. Atragerea unui număr sporit de locuitori din satele învecinate sau migrați din alte zone ale Banatului, Transilvaniei și Ungariei, s-a accelerat pe măsură ce orașele și, în general, civilizația urbană creau noi posibilități de muncă și facilități socio-umane moderne.

Realizarea menționată este argumentată de faptul ca sporul real al populației celor opt orașe a fost net superior creșterii naturale a populației acestora. Exemplificăm cu datele statistice oficiale referitoare la perioada anilor 1900 – 1910, când creșterea demografică a fost mai însemnată (Tabelul 3)¹⁸:

Evoluția populației între anii 1900 – 1910

Orașul	Nr. persoane în anii 1901-1910		Spor natural	Spor real între anii 1900 -1910
	Născute vii	Decedate		
Timișoara	16718	16022	696	16743
Lugoj	4548	4372	176	4361
Caransebeș	1721	1691	30	1883
Vârșeț	8443	7295	1148	2600
Becicherecul Mare	8845	8275	570	3142
Kikinda Mare	9685	8000	1685	2376
Pancevo	5805	5653	152	2656
Biserica Albă	2211	2656	-445	486
Total	57.976	53.964	4.012	34.247

La o populație orășenească de aproximativ 200.000 de persoane în primul deceniu al secolului al XX-lea, media anuală a nașcuților vii a fost de 5797,6 persoane, ceea ce echivalează cu o rată anuală de aproximativ 28 nașcuți vii la 1000 locuitori. Datorită ponderii ridicate a deceselor, de aproximativ 26 de decedați anual la 1000 locuitori, rata anuală a sporului natural a fost foarte redusă, de numai 0,2 la o sută de locuitori. Rata ridicată a deceselor s-a datorat condițiilor de ocrotire medicală restrânse, insuficienței instituțiilor de tratament și mai cu seama mortalității în rândul copiilor până la vârsta de 7 (șapte) ani. La Timișoara, din media anuală a perioadei 1901 –1910 de 1602 decese, 1015 (63,4%) au fost copii cu vârsta până la 7 ani. La Caransebeș, pentru aceeași perioadă de timp, decesele copiilor în vârstă de până la 7 ani, au reprezentat 69,2 % din media anuală a deceselor. În Lugoj au reprezentat 67,1%, iar la Biserica Albă 75,2%¹⁹. Dintr-o simplă comparație a datelor recensămintelor, rezultă că sporul real al populației urbane a Banatului istoric a fost de aproximativ 8 ori mai mare decât cel natural.

Creșterea demografică reală din orașele bănățene s-a realizat într-o perioadă de intensă dezvoltare industrială, comercială, financiară și de modernizare administrativă prin absorbția forței de muncă în diverse activități economice și sociale sau prin așezarea de funcționari și liberi profesioniști, împreună cu familiile acestora. Este sugestivă în această privință rapidă creștere a populației în orașul Timișoara. Aici sporul demografic din anii 1900 – 1910 a fost de 29,9%, fiind superior celui înregistrat în alte mari orașe ale Ungariei:

Budapesta (20,2%), Szeged (14,9%), Pozsony (18,8%) etc.

Creșterea sensibilă a populației urbane la începutul secolului al XX-lea a fost însoțită de o pronunțată diversificare a ocupațiilor și o majoră orientare spre profesiuni și activități impuse de evoluția modernă a centrelor orășenești. Potrivit recensământului din anul 1910, structura populației urbane active, fără persoanele întreținute de acestea era următoarea (Tabelul 4)²⁰:

Număr persoane active în anul 1910:

Orașul		Ocupate în :							
		Total active	Agri-cultură	Indus-trie	Credit comerț	Trans-port	Servi-cii publi-ce	Servi-tori	Alte activi-tăți
Timișoara	Nr	38171	1294	14991	3413	2272	2848	2954	10399
	%		3,39	39,27	8,94	5,95	7,46	7,74	27,25
Lugoj	Nr	9930	1208	3671	913	385	863	948	1942
	%		12,16	36,97	9,19	3,88	8,69	9,55	19,56
Caransebeș	Nr	3992	879	1323	227	226	310	271	756
	%		22,08	33,97	5,69	5,66	7,77	6,79	18,04
Vârșeț	Nr	12742	5021	3411	938	374	562	668	1768
	%		39,41	26,77	7,36	2,94	4,41	5,20	13,91
Becicherecul Mare	Nr	12090	2294	3595	1143	560	948	952	2598
	%		18,97	29,74	9,45	4,63	7,84	7,85	21,52
Kikinda Mare	Nr	11330	4630	3098	702	270	555	585	1490
	%		40,86	27,34	6,20	2,38	4,90	5,16	13,16
Pancevo	Nr	9935	1889	3006	1040	420	606	604	2370
	%		19,01	30,26	10,47	4,23	6,10	6,10	23,83
Biserica Albă	Nr	6371	1240	1756	468	96	356	366	2086
	%		19,46	27,56	7,55	1,51	5,63	5,74	32,55
Total urban	Nr	104561	18455	34851	8844	4603	7051	7348	23409
	%		17,65	33,34	8,46	4,40	6,74	7,02	22,39

În unele orașe bănățene (Vârșeț, Kikinda Mare) ocupațiile agricole dețin încă un loc important în activitatea locuitorilor până la primul război mondial, dar și în cazul lor, sectoarele industriale și de servicii publice se aflau în dezvoltare, concentrând aproape o treime din totalul persoanelor active.

Definitorie pentru sensul modern al procesului urbanizării este creșterea însemnată a populației active din sectoarele economice principale: industria, comerțul și creditul, transporturile și din serviciile publice, învățământ, cultură, profesii libere. În cele opt centre urbane aceste sectoare economice concentrează 46,20% din populația activă. În Timișoara, ocupațiile agricole sunt aproape pe cale de dispariție, în timp ce industria, băncile, comerțul, administrația, transporturile, învățământul, cultura însumează peste 70% din totalul persoanelor active. În Lugoj, Caransebeș, Pancevo și Becicherecul Mare, concentrează mai mult de jumătate din populația ocupată. Este important faptul că în acești ani de la începutul secolului al XX-lea se conturează în principalele orașe din Banatul istoric câteva sectoare industriale prioritare, care vor absorbi principala forță de muncă și vor asigura dezvoltarea însemnată din perioada interbelică. Între anii 1900 și 1910 la Timișoara forța de muncă angajată în industria textilă a crescut cu 318,4%, în industria constructoare de mașini cu 89,5%, în industria confecțiilor cu 70,8%, în industria materialelor de construcții cu 88,5%, etc. La Pancevo, în aceeași perioadă, numărul angajaților în industria textilă a sporit cu 80,6%, iar în industria ceramica și a materialelor de construcții cu 45,7 %²¹.

Procesul modern de urbanizare în centrele orașenești din Banatul istoric este atestat și de evoluția ascendentă a serviciilor publice și profesiunilor libere care implicau, în general, o pregătire profesională superioară. Argumentăm cu situația existentă în orașele Timișoara, Vârșeț și Pancevo (Tabelul 5)²²:

Evoluția activităților profesionale între anii 1890 – 1910

Categorie profesională	Timișoara		Vârșeț		Pancevo	
	1890	1910	1890	1910	1890	1910
Funcționari sup. de stat	98	217	8	16	18	30
“ de comitat	66	52	3	7	7	5
Avocați	59	88	15	28	17	17
Judecători și procurori	20	56	5	6	11	28
Ajutori, candidați avocați	22	61	7	9	3	13
Preoți	21	21	8	11	8	9
Profesori de gimnaziu, liceu	37	49	8	14	13	16
Medici	29	53	8	13	9	15
Farmacisti	12	14	3	3	11	9
Medici veterinari	5	4	2	4	3	4
Învățători	28	54	27	24	29	18
Învățătoare	4	44	-	16	8	25
Educatoare	4	18	-	6	2	9
Redactori, jurnaliști	13	22	-	2	-	1

Creșterea numerică la aceste profesii intelectuale nu a fost spectaculoasă, dar evidențiază în mod clar prefacerile calitative din cadrul

civilizației urbane până la primul război mondial. Progresul este mai evident în domeniul instituției de învățământ, al aparatului administrativ și judiciar aflat în subordinea autorităților maghiare. În numai două decenii, numărul funcționarilor de stat a sporit în cele trei orașe cu 212%, al judecătorilor și procurorilor cu 250%, al profesorilor de gimnaziu și liceu cu 136%, al învățătorilor și învățătoarelor cu 189%, etc. Progresul pe care îl constatăm în aceste domenii s-a datorat modernizării structurilor administrative comitatense, municipale și orășenești, extinderii instituției școlare. Pe lângă aparatul administrativ și judiciar, amplificat și diversificat, centrele urbane bănățene concentrează o serie de instituții școlare sau de cultură care accentuează funcția lor de focare importante ale civilizației moderne. Exemplificăm din nou cu realitatea existentă în cele trei orașe principale ale Banatului istoric (Tabelul 6)²³:

Număr de instituții școlare în anul 1907 - 1908

Categoria instituției	Timișoara	Vârșeț	Pancevo
Grădinițe normale, regulate	8	4	6
Școli elementare (regulate) zilnice	21	5	8
Școli (cursuri) de repetiție	9	3	1
Școli de ucenici (profesionale)	3	2	2
Școli civile superioare - băieți	1	-	1
Școli civile superioare – fete	4	1	2
Școli pedagogice pentru educatoare	1	-	-
Școli pedagogice pentru învățătoare	1	-	-
Școli pedagogice pentru învățători	1	-	-
Total instituții școlare	49	15	20

În anul școlar 1907/1908 la care se referă statistica oficială, instituțiile școlare erau frecventate de 8709 elevi în Timișoara, 4085 în Vârșeț, 3163 elevi în Pancevo. Rezultă că 12 – 15 % din populația orașelor respective era cuprinsă în procesul de instruire. Instituții școlare importante au funcționat până la primul război mondial și în celelalte centre orășenești bănățene. În Lugoj²⁴ au activat la începutul secolului al XX-lea șase școli elementare, șase școli secundare (Gimnaziul de stat maghiar, preparandia confesională greco – catolică de fete și altele), și o școală superioară întemeiată în anul 1914 (Teologia greco – catolică). Interesul pentru întemeierea de instituții școlare s-a concretizat în extinderea științei de carte în păturile de jos ale populației bănățene și în ridicarea treptată a nivelului de cultură a majorității locuitorilor din Banatul

istoric. Constatăm o sporire, atât numerică cât și procentuală, a știutorilor de carte, a locuitorilor cu pregătire medie și superioară. Recensământul din anul 1910 ne atestă următoarea situație, consemnată în tabelul 7²⁵:

Știutori de carte în anul 1910:

	Timișoara	Lugoj	Caran- sebeș	Vârșeț	Becicherecul M.	Kikinda M.	Pancevo	Biserica Albă
Nr	52.795	13.595	5151	18.526	16.125	14.616	13.719	8651
%	80,9	68,6	64,4	76,8	62	54,5	74,3	75,1

Într-un singur deceniu (anii 1900 – 1910), ponderea locuitorilor urbani care știau să scrie și să citească a crescut cu 3,7 % în Timișoara, în anul 1910, procentul populației de peste șase ani, știutoare de carte, era superior celui din alte mari orașe din Ungaria: Szeged (79,3 %), Poszony (80,3 %), etc. și apropiat de nivelul existent la Debrețin (84,1 %), sau Budapesta (92,5 %). S-a aflat în creștere și numărul de persoane cu pregătire medie. În anul 1910 erau înregistrate la Timișoara cu pregătire de opt clase de liceu 3298 persoane (4,6% din populația orașului), la Pancevo 506 persoane, iar la Vârșeț 489 persoane²⁶. Numeroasele organe de presă care au fost editate, asociațiile culturale și științifice care au activat, bogata viață spirituală existentă în orașele bănățene au fost consecința firească a pregătirii locuitorilor de a-și ridica nivelul de instruire și de cunoaștere²⁷.

Progresele incontestabile din domeniile administrației, a structurilor judiciare și a instituțiilor școlare au fost marcate de acutizarea discrepanțelor etnice impuse de autoritățile statului ungar. Politica oficială a autorităților maghiare în domeniul administrației, justiției, instrucțiunii, și implicit, a evoluției demografice urbane, a urmărit să consolideze poziția elementului etnic maghiar, să îi asigure posibilități facile de penetrare în toate activitățile comunităților orășenești²⁸. Argumentăm această realitate cu informațiile documentare oficiale maghiare. La Timișoara, din cele 49 instituții școlare aflate în activitate în anul 1907/1908, 44 erau cu limba de predare maghiară, 3 în limba română (școli elementare), 2 în limba sârbă (școli elementare). Din cele 95 cadre didactice încadrate la cele 21 școli elementare din Timișoara în anul 1907/1908, 77 aveau ca limbă maternă maghiara, 11 germană, 5 sârba, și numai 2 aveau ca de limbă maternă româna – deși în acest oraș trăiau atunci peste 7.500 locuitori români²⁹. Din cei 49 profesori de liceu și gimnaziu care funcționau la Timișoara în anul 1910, 47 aveau ca limbă maternă maghiara, 1 germană și 1 o altă limbă maternă. Nici un singur profesor de liceu și gimnaziu

în Timișoara nu avea limba maternă română. Situații aproape similare aflăm și în alte orașe bănățene³⁰. În Pancevo, din cei 16 profesori încadrați în anul 1910 erau de limba maghiară 13 profesori; unul era german, unul sârb și unul avea limba maternă română. Din cei 54 învățători care funcționau la Timișoara în anul 1910, 44 erau maghiari, 2 erau germani, 5 români și 3 sârbi³¹.

La fel de grave erau disparitățile de ordin național și în alte domenii de activitate, dirijate în sprijinul politicii de stat maghiar. Potrivit recensământului maghiar din anul 1910, din cei 217 funcționari superiori de stat care funcționau în Timișoara, 191 (88 %) aveau ca limbă maternă maghiară, 14 germana și 7 română (3,2 %). Din cei 56 judecători și procurori aflați atunci în activitate la Timișoara, 52 aveau ca limbă maternă maghiară (92,9%), 1 germana, 2 română. Dintre cei 53 medici timișoreni – 42 aveau limba maternă maghiară (79,2%), 5 germană, 3 română, etc.³². La Vârșeț în anul 1910, cei 16 funcționari superiori de stat și-au declarat ca limbă maternă: 11 maghiară, 4 germana, 1 sârba. În același oraș, cei 6 judecători și procurori erau de limbă maternă maghiară, iar din cei 13 medici și-au declarat ca limbă maternă: 6 maghiară, 5 germana, 1 română, 1 sârba³³. Situații similare au existat și în celelalte orașe bănățene, cu excepția orașului Caransebeș și parțial a Lugojului, unde populația și intelectualitatea românească avea o pondere mai ridicată.

Preocuparea oficială de a spori ponderea elementului etnic maghiar în orașe este evidentă încă din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și s-a accentuat după anul 1900 până la primul război mondial. Aceasta s-a realizat, progresiv, prin maghiarizarea aparatului administrativ, a instituțiilor de învățământ și a diverselor servicii publice orășenești, prin facilități acordate la ocuparea locurilor de muncă persoanelor care declarau ca limbă maternă maghiară. Potrivit datelor înscrise în recensămintele anilor 1900 și 1910, situația din orașele Timișoara, Vârșeț și Pancevo, era următoarea (Tabelul 8)³⁴:

Dinamica populației după limba maternă:

Orașul	Română		Germană		Maghiară		Sârbă		Altele	
	%		%		%		%		%	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910
Timișoara	10,6	10,4	50,0	43,6		39,4	4,6	4,8	2,0	1,8
Vârșeț	3,0	3,3	53,1	49,6	10,5	14,2	32,2	31,4	1,2	1,5
Pancevo	2,0	3,7	39,0	35,9	15,4	16,2	41,8	41,9	1,8	2,3

Este evidentă creșterea procentuală a locuitorilor declarați de limbă maghiară în comparație cu cei de limba maternă româna sau sârbă, în timp ce ponderea populației de limba maternă germană înregistrează o scădere sensibilă. Recensământul din anul 1910 ne indică următoarea structură a populației, în funcție de limba maternă declarată (Tabelul 9)³⁵:

Populația urbană după limba maternă în anul 1910

	Română		Germană		Maghiară		Sârbă		Altele	
	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
Timișoara	7566	10,4	31644	43,6	28552	39,4	3482	4,8	1311	
Lugoj	6227	31,4	6151	31,0	6875	34,7	221	1,1	344	1,8
Caransebeș	3916	49,0	2419	30,2	1413	17,7	67	0,8	184	2,3
Vârșeț	879	3,3	13556	49,6	3890	14,2	8602	31,4	443	1,5
Becicherecul M.	339	1,3	6811	26,2	9148	35,1	8934	34,3	774	3,1
Kikinda M.	439	16	5855	21,9	5968	22,3	14148	52,8	385	1,4
Pancevo	769	3,7	7467	35,9	3364	16,2	8714	41,9	494	2,3
Biserica Albă	1806	15,7	6062	52,6	1213	10,5	1994	17,3	449	3,9
Total urban	21941	10,4	79965	37,8	60423	28,5	46162	21,8	3041	1,5

Constatarea care se impune din analiza datelor consemnate în recensământul anului 1910 atestă preponderența elementului de limbă maternă germană în structura populației urbane, urmat de elementul de limbă maternă maghiară. A fost consecința unei îndelungate politici oficiale de avantajare economică, administrativă, socială și culturală a locuitorilor de origine etnică germană și maghiară așezați în străvechea provincie românească a Banatului. În Timișoara, spre exemplu, din cele 16743 persoane cu care a crescut populația orașului între anii 1900 – 1910³⁶, 9146 persoane (54,6%) s-au declarat de limbă maternă maghiară. Cu certitudine, datele consemnate de recensământul maghiar au un important grad de relativitate și nu reflectă corect structura etnică a populației, fie urbană sau rurală. Folosind ca indicator limba maternă declarată, recenzorii au putut cu ușurință modifica statistic reala structură etnică a populației bănățene. Componenta populației din punct de vedere al limbii materne declarate de cei chestionați, nu este identică cu structura sa națională. *După conceptul celor de la putere*, atenționau în anul 1901 redactorii gazetei “Drapelul” din Lugoj, limba maternă este cea limbă care o vorbești mai bine sau pe care o declarau locuitorii

de frică să nu își periclitaze pita de toate zilele³⁷. Slujbașii mărunți sau mai înalți, pătrunși în structurile administrației, justiției, ordinii sau serviciilor publice, au fost constrânși să recurgă la aceasta soluție, după cum și unii au acceptat maghiarizarea numelor de familie pentru a-și menține slujbele aducătoare de venituri sau pozițiile câștigate în diferite activități. Au acceptat această situație unii slujbași români și sârbi, dar mai ales o parte destul de importantă a locuitorilor evrei și, parțial, din rândul șvabilor bănățeni. Adevărul privind această realitate ni-l oferă chiar recensămintele maghiare efectuate până la primul război mondial. Urmărind, spre exemplu, datele inserate la capitolul privind structura populației în funcție de limba maternă și apartenența confesională, aflăm că la Timișoara, din 28.552 locuitori declarați în anul 1910 de limbă maternă maghiară, 4396 locuitori (15,40%) erau de religie izraelită, 451 de religie ortodoxă (1,6%), iar 208 de confesiune greco – catolică (0,73 %) ³⁸. La Pancevo, din cei 3364 locuitori declarați de limbă maternă maghiară, 416 și-au menționat religia izraelită (12,37 %), 841 locuitori și-au confirmat confesiunea greco-catolică (25,0%) ³⁹. În mod sigur, covârșitoarea parte a locuitorilor care și-au declarat oficial în anul 1910 confesiunea ortodoxă, greco – catolică sau izraelită, nu erau de origine etnică maghiară și nu aparțineau real naționalității maghiare. Procentual, deci, ponderea reală a populației maghiare în orașele bănățene a fost sensibil mai redusă.

Schimbări semnificative în procesul urbanizării de la începutul secolului al XX-lea s-au înregistrat în plan edilitar, atât cantitativ, dar mai ales calitativ. Dezvoltarea însemnată din sectoarele economice a determinat consolidarea unei categorii orășenești cu posibilități materiale prospere, alcătuită din comercianți, patronii întreprinderilor mici și mijlocii, funcționarii superiori din administrația de stat, acționarii la instituțiile bancare, etc. Câștigurile realizate le-au îngăduit construirea de case particulare sau de apartamente moderne, în edificii ce dau acum contur unor străzi noi, unor cvartale de clădiri realizate în arhitectura tipică stilului european al “anilor 1900”. Fenomenul îl întâlnim, la proporții diferite, în toate orașele Banatului istoric. S-a derulat în două planuri diferite, dar care au convergens spre realizarea unei înfățișări noi a centrelor urbane. Pe de o parte, au acționat autoritățile de stat sau comitatense, conducătorii întreprinderilor industriale sau acționarii instituțiilor bancare, pe de altă parte, a sporit interesul particularilor pentru confort și condiții superioare de locuit. Din această convergență de preocupări și interese au rezultat până la primul război mondial un mare număr de edificii publice și case particulare moderne, construite din materiale durabile, care vor lua treptat locul locuințelor de tip vechi. Este semnificativă în aceasta privință evoluția construcțiilor între anii 1900 și 1910 în orașele Timișoara, Vârșeț și Pancevo (Tabelul 10)⁴⁰:

Nr. case existente în anii 1900 și 1910 în %:

Tipul de casă	Timișoara		Vârșeț		Pancevo	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910
Din piatră și cărămidă	47,4	62,6	30,3	43,2	36,2	35,4
Fundație piatră, pereți văiuă	10,2	15,1	38,1	31,8	8,6	15,9
Din pământ sau văiuă	38,8	20,7	31,5	25,0	55,0	48,3
Din lemn sau alte materiale	3,6	1,6	0,1	0,0	0,2	0,4
Acoperiș cu țiglă	50,3	80,0	82,9	91,7	93,2	96,5
“ șindrilă	35,6	13,4	14,8	7,6	0,2	0,8
“ paie sau trestie	14,1	6,6	2,3	0,7	6,6	3,2

Casele construite din piatră și cărămidă sau pe fundație de piatră sporesc simțitor în detrimentul celor cu pereții din lemn, pământ sau văiuă. Progresul este și mai evident în privința materialului utilizat la acoperirea caselor. Acoperișul din șindrilă, trestie sau paie din cauza cărorora s-au produs dese incendii devastatoare, este pe cale de dispariție. O situație asemănătoare a existat în toate orașele bănățene în preajma primului război mondial (tabelul 11)⁴¹:

Număr case existente în anul 1910:

Orașul	Case construite din :				Acoperiș din :		
	Cărămidă	Piatră și văiuă	Pământ, văiuă	Lemn și altele	Țiglă	Șindrila	Trestie, paie
Timișoara	3916	941	1293	102	5005	836	411
Lugoj	1801	431	107	500	1880	891	68
Caransebeș	549	728	34	95	808	597	1
Vârșeț	2086	1539	1210	2	4436	369	32
Becicherec Mare	792	901	1980	15	1621	25	1042
Kikinda Mare	535	943	3025	364	3663	38	1166
Pancevo	1036	465	1413	13	2823	10	94
Biserica Albă	989	737	403	3	1729	403	-
Total	11.704	6.685	9.465	1.094	21.965	3.169	2.814

În cele opt orașe bănățene, din cele 27.948 case existente în anul 1910, erau construite din cărămidă 41,9% și acoperite cu țiglă 78,6%. Un nivel mai scăzut de schimbare în acest sens exista în orașele Kikinda Mare și

Becicherecul Mare, unde casele construite din pământ sau văiugă și acoperite cu trestie sau paie erau încă numeroase.

Dezvoltarea cea mai spectaculoasă până la primul război mondial, sub raport edilitar, a cunoscut-o municipiul Timișoara. Autoritățile municipale au ținut seama de noile cerințe urbanistice și au adoptat măsuri realiste de sistematizare. În anul 1892, Serviciul Tehnic a decis “defortificarea” orașului, prin demolarea vechilor fortificații din secolul al XVIII-lea, care deveniseră cea mai importantă barieră în calea extinderii zonei centrale de locuințe⁴². În anul 1895, arhitectul Ludovic Ybl alcătuiește primul plan de sistematizare, care avea cartierul Cetate drept nucleu al orașului⁴³. Prin demolarea fortificațiilor s-a câștigat un spațiu construibil de 1.380.460 mp, la care s-a adăugat “Glacisul”, zona largă de 949 m din exteriorul zidurilor cetății, declarată zonă *non aedificandi*⁴⁴. S-a acționat pe mai multe planuri: a) umplerea spațiilor virane existente în interiorul teritoriului construit; b) extinderea zonei construibile în afara spațiului urban central; c) intensificarea construirii pe verticală prin edificii etajate; d) utilizarea materialelor de construcție (cărămidă, beton) care sporeau atât durabilitatea clădirilor cât și posibilitățile de exprimare arhitecturală⁴⁵. În urma adoptării acestor măsuri, construcția de edificii moderne în Timișoara va cunoaște o intensitate deosebită, mai cu seamă în cartierele Fabric, Iosefin și în Mehala. Între 1900 și 1910 se ridicau 117 clădiri noi în Fabric, 224 în Iosefin și 504 case noi în Mehala⁴⁶. Majoritatea locuințelor se aflau la parter, dar clădirile etajate sunt tot mai numeroase. În anul 1910 existau la Timișoara 1438 apartamente moderne la etajul I, 487 la etajul II și 29 la etajul III⁴⁷.

Concomitent cu sporirea suprafeței construite a crescut și preocuparea orașenilor pentru realizarea unor locuințe care să beneficieze de facilitățile confortului modern: dormitoare, baie, antreu, cămări, camere pentru servitori etc. Recensământul locuințelor efectuat în anul 1910 atestă următoarea situație în orașele Timișoara, Vârșeț și Pancevo (Tabelul 12)⁴⁸:

Structura locuințelor în anul 1910

Tipul de locuință	Timișoara	Vârșeț	Pancevo
Nr. total de apartamente	18073	7522	5611
Nr. total camere de locuit	30414	12420	9358
“ de bucătării	17517	6763	5256
“ băi	1241	76	104

“ cămări	11405	2971	2138
“ antreuri	3010	841	1881
“ dormitoare separate	181	46	35
“ camere pentru servitori	1463	237	257
“ camere la subsol și demisol	1135	-	-
“ la parter	24109	11896	9074
“ etaj I	3980	470	284
“ etaj II și III	1182	30	-
“ mediu persoane / cameră de locuit	2,39	2,20	2,22

Dacă în Timișoara revin, în medie, 2,4 persoane la o cameră de locuit, în Debrețin revin aproximativ 2,7 persoane, iar la Cluj 2,8 persoane⁴⁹.

Sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor au marcat în orașele din Banatul istoric și alte schimbări importante, în sensul urbanizării moderne. La Lugoj din anul 1889 se derulează o însemnată activitate pentru pietruirea și asfaltarea străzilor, pentru construirea trotuarelor. S-au construit noul pod de fier peste Timiș, clădirea teatrului și cazarma pentru pompieri; în 1899 s-a construit uzina electrică, apoi se extind întreprinderile industriale și unitățile comerciale, etc.⁵⁰.

Prefaceri înnoitoare au avut loc mai cu seamă în Timișoara. Aici, inginerul Stan Vidrișhin a proiectat între anii 1904 – 1907 o modernă rețea de canalizare și alimentare cu apă, dată în exploatare în anul 1912⁵¹. Între 1890 și 1918 s-au construit peste canalul Bega, în vatra orașului, 2 poduri metalice (Podul Ștefan cel Mare – montat în 1891, podul Huniade – 1917) și 5 poduri din beton (Podul Traian – 1916-1918, Podul Mitropolit Șaguna – 1913, Podul Decebal – 1912, Podul Mihai Viteazul - 1909, Podul Dacilor – 1910)⁵².

La 13 ani de la introducerea în Paris a transportului în comun prin mijlocirea tramvaiului, la 3 noiembrie 1867 s-au pus bazele “Societății pe acțiuni” pentru construirea liniei de tramvai tras de cai, pentru transportul de persoane și mărfuri între cartierele Fabric – Cetate – Iosefin, până la Gara C.F.⁵³. Construirea liniei de transport a început în anul 1868, și s-a dat în exploatare în 8 iulie 1869. Tramvaiele cu cai au funcționat la Timișoara până în anul 1899,

când s-a introdus tramvaiul electric. Traseul tramvaiului electric s-a extins mereu în cursul anilor, de la 10,7 km în anul 1899, la 19,55 km în anul 1909 și 22,348 km în anul 1919. În același ritm s-a desfășurat și dotarea cu vagoane, remorci și unități de reparații⁵⁴.

Un interes special a fost acordat modernizării străzilor din Timișoara. Aici exista o situație specială, ca urmare a restricțiilor îndelungate de construcție între zona fortificată (Cetatea) și cartierele învecinate. Aceste cartiere erau legate de Cetate prin drumuri strâmte, întortocheate, foarte ocolitoare. În anul 1875 s-au lărgit parțial aceste drumuri, iar o altă îmbunătățire s-a făcut în anul 1891 prin demolarea porților cetății, pentru ca după 1892 să înceapă și demolarea zidurilor cetății. Autoritățile locale vor lua ample măsuri pentru ameliorarea legăturilor dintre cartiere, prin trasarea viitoarelor străzi și bulevarde, pavarea acestora, construirea de trotuare pe străzile intens circulate. Până în anul 1887 s-au efectuat pavaje, inclusiv în Cetate, cu piatra brută. Din anul 1887, autoritățile municipale încep pavarea cu asfalt – macadam, Keramit, cuburi și semicuburi de bazalt. În anul 1887 au început lucrările de pavare cu cuburi de bazalt pe str. Alba Iulia, apoi au continuat lucrările de pavare, experimental, cu semicuburi de bazalt pe străzile Mărășești, Eugen de Savoya, Mercy. Din anul 1895 a început pavarea cu asfalt – macadam, lucrare executată de “Societatea Ungară de Asfalt – S.A” cu o garanție de 25 ani. În anul 1902, contractul cu această societate a fost anulat din cauza pretențiilor financiare ridicate. Pavarea cu Keramit începută în Piața Unirii a eșuat datorită costurilor mari (15,6 coroane/mp)⁵⁵.

Construirea trotuarelor moderne se inaugurează la Timișoara în anul 1889, când a fost preluată de conducerea municipiului. Proprietarii imobilelor care beneficiau de construirea trotuarelor, erau obligați să achite orașului costul efectiv al execuției trotuarului până la lățimea de 2 m. Pe străzile intens circulate, trotuarele s-au efectuat din asfalt, iar pe străzile periferice s-a mai utilizat până în anul 1910 materialul provenit din demolarea fortificațiilor cetății (mortar de cărămidă, fragmente mici de cărămidă), material prelucrat prin cilindrare.

Până la începutul primului război mondial, orașul Timișoara a dobândit, practic, o înfățișare nouă și modernă prin construcțiile masive ale locuințelor particulare și ale edificiilor publice (Liceul C.D. Loga, Liceul Piariștilor, Liceul Pedagogic “E. Murgu”, Poșta centrală, Palatul CFR, Spitalul și azilul de copii, etc.)⁵⁶, prin pavarea străzilor și realizarea trotuarelor. Pentru a argumenta intensitatea acestei activități, consemnăm suprafața străzilor pavate, a trotuarelor executate și valoarea lucrărilor respective, efectuate între anii 1889 – 1912 la Timișoara (Tabelul 13)⁵⁷:

Străzi pavate și trotuare construite între anii 1889 – 1912

Felul lucrării	Străzi pavate		Trotuare			
	Supr. mp	Cost coroane	Nr. străzi	Lungime m	Supraf. mp	Costul coroane
Asfalt	38368	566123	160	36305	126305	1349248
Cuburi bazalt	175964	1838328	8	4120	6630	39780
Semicuburi	38759	276668	-	-	-	-
Piatra bruta	348312	165560	-	-	-	-
Material cilindrat	118455	402747	-	-	-	-
Keromit	4507	68936	-	-	-	-
Cărămidă	-	-	2	350	1050	2100
Total	724.356	4798357		40.775	133.688	1391128

Într-un interval de 23 de ani s-au construit în Timișoara 40,7 km de trotuare și aproximativ 15 km străzi pavate. Valoarea lucrărilor executive a depășit importanta sumă de 6,18 milioane coroane. Erau lucrări importante care ilustrează intensul proces de urbanizare modernă în municipiul Timișoara. Deși au cunoscut o amploare mai restrânsă, lucrările de urbanizare s-au desfășurat în toate orașele bănățene, impunându-le în civilizația provinciei ca însemnate centre economice, administrative, culturale și spirituale.

NOTE

¹ I.D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Ed. Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1977, p 41 ; *Timișoara. Pagini din trecut și de azi*, Timișoara, 1969, p 40.

² St. Pascu, în *Voivodatul Transilvaniei*, vol II, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p 142, menționează “cives de Themeswar”.

³ G.Popovici, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904; I. Munteanu, R. Munteanu, *Timiș. Monografie*, Editura Marineasa, Timișoara, 1998, p 110.

⁴ St. Pascu, *op.cit*, p 150 - 154.

⁵ Banatul istoric este delimitat de “granițele” naturale : Mureș, Tisa, Dunărea și demarcația convențională care străbate munții Cerna, Țarcu, Poiana Ruscă. Alcătuia o unitate istorico-geografică cu suprafața de 28.523 kmp.

⁶ M.Guboglu, *Călătoria lui Evliya Celebi în Banat*, în *Studii de istorie a Banatului*, II, Timișoara, 1970, p 36 – 40.

⁷ Idem , p 48.

⁸ N. Bocșan, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timișoara, 1986, p 47.

⁹ *Ibidem*, p 48.

¹⁰ *Magyar Statisztikai Kozlemenyek* (în continuare *M.St.K.*), vol 42, Budapesta, 1912, p 842-850.

¹¹ N.Ciachir, Gh.Bercan, *Diplomația europeană în epoca modernă*, București, 1984, p 364 - 399.

¹² Samu Barovszky, *Temes Varmegye*, Budapesta, fa, p 188 - 189.

¹³ *Atlas geografic, istoric, economic și statistic*, Brașov, 1935, p 38.

¹⁴ *M.St.K.*, vol 48, Budapesta, 1913, p 682 - 742.

¹⁵ *Ibidem*, loc.cit.

¹⁶ *Idem*, vol 42, Budapesta, 1912, p 482 - 850.

¹⁷ *Ibidem*, loc.cit.

¹⁸ *Idem*, vol 46, Budapesta, 1913, p 342 - 372.

¹⁹ *Ibidem*, p 355-365.

²⁰ *Idem*, vol. 48, p 682 - 742.

²¹ *Ibidem*, p 54 - 55.

²² *Idem*, vol. 16, Budapesta, 1904, vol. 56, Budapesta, 1915, p 712 - 780.

²³ *Idem*, vol. 31, Budapesta, 1913, p 486 - 487.

²⁴ *Idem*, vol. 56, p 128 - 129; Muzeul Banatului, Colectia N.Ilieșiu, inventar nr 6881, dosar Lugoj.

²⁵ *M.St.K.*, vol 56, p 128 - 129; vol 42, p 344 - 372.

²⁶ *Idem*, vol 56, p 128 - 129.

²⁷ S.Barovszky, op.cit, p 423 - 448.; S.Barovszky, *Temesvar*, Budapesta, f.a., p 204 - 258.

²⁸ I. Munteanu, *Mișcarea națională din Banat 1881-1918*, Timișoara, 1994, p. 80 - 85.

²⁹ *M.St.K.*, vol. 31, p 486 - 487.

³⁰ *Idem*, vol. 56, p 712 - 780.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Idem*, vol 42, p 27.

³⁵ *Idem*, p 344 - 372.

³⁶ *Idem*, p 23, 27.

³⁷ "Drapelul", Lugoj, I, 1901, nr 69 din 29 august/11 sept., p 2 - 3.

³⁸ *M.St.K.*, vol 61, Budapesta, 1916, p 248 - 273.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Idem*, vol. 42, p. 37 - 38.

⁴¹ *Idem*, p 342 - 373.

⁴² M. Opreș, *Timișoara, Mică monografie urbanistică*, București, 1987, p 118-119.

⁴³ Arhiva Istorică Națională (în continuare Arh.I.N) - filiala Timiș, *fond Primăria Municipiului Timișoara*, dosar 4/1930,f.18 - 19.

⁴⁴ *Idem*, f. 18.

⁴⁵ M. Opreș, *op.cit.*, 114 - 121.

⁴⁶ Arh.I.N.- filiala Timiș, *fond Primăria Municipiului Timișoara*, dos.4/1930,f.22.

⁴⁷ *M.St.K.*, vol 61, p 8 - 9.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Muzeul Banatului, *Colectia N. Ilieșiu*, inv.nr.6881, dosar Lugoj.

⁵¹ M. Opreș, *op.cit.*, p 118.

⁵² Arh.I.N. - filiala Timiș, *fond Primăria Municipiului Timișoara*, dos.4/1930,f.59-60

⁵³ *Idem*, f. 64.

⁵⁴ *Idem*, f. 64 - 66.

⁵⁵ *Idem*, f. 46.

⁵⁶ *Idem*, f. 46 - 47.

⁵⁷ *Idem*, f 47.

URBANIZATION IN BANAT AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Summary

The paper deals with several aspects of the urban life from Timișoara and other Banat cities. The author presents and analyses statistical data concerning the dynamics of the urban population, professional training, schools, literacy, ethnic identity, buildings, streets etc.